

E. de Strycker, *Beknopte geschiedenis van de antieke filosofie*, (Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel, 1967).

1. De praesocratici

Het begin van de Griekse filosofische traditie veronderstelt vormen van prefilosofisch denken, met name neergeslagen in de Griekse religieuze poëzie. Van veel betekenis is het feit dat in die poëzie gevraagd wordt naar de laatste oorsprong van de totaliteit der dingen, met name de orphische theorieën zijn daarvan een voorbeeld. Dezelfde *vraag* houdt de eerste natuurfilosofen bezig, maar hun *methode* is anders. Het verhalende en antropomorfe karakter van de wereldverklaring is bij hen verdwenen. De oorspronkelijke realiteiten waar zij het over hebben, hebben geen persoonlijke trekken meer maar een abstract karakter. Ten tweede is beroept men zich niet meer op traditie, maar uitsluitend op logische of empirisch ondersteunde redenering.

1.1. De eerste Ioniërs

Rond Milete traden de eerste Griekse filosofen op in de vroege 6^e eeuw, Thales was de beroemde eerste. De filosofie van de eerste Ioniërs is *natuurfilosofie* (fysica), nog volledig gericht op de interpretatie van uitwendige fenomenen. Deze denkers stellen vooral de vraag naar de blijvende eenheid achter de veelvuldigheid en veranderlijkheid van het uiterlijk zichtbare, naar een vaste natuur (fysis) dat het substraat is van ontstaan en vergaan. Het antwoord daarop is voor ieder van hen een bepaalde *oerstof* waar alles uit voortkomt en alles naar terugkeert.

- a. Anaximander (610-540) wijst als oerstof of principe (archè – dit voor de Griekse filosofie centrale begrip komt bij hem vandaan) het '*onbepaalde*' (to apeiron) aan dat eeuwig, onveranderlijk en goddelijk is. Uit dit onbepaalde komen de bepaalde dingen voort door het tevoorschijn treden van tegengestelden (ta enantia). In het evenwicht van tegengestelden bestaat de werkelijkheid. Dit uitgangspunt is beslissend geweest voor de leer van Heraclitus.
- b. Anaximenes (585-525) poneert de *lucht* als oerstof, iets dat minder abstract is dan het onbepaalde. Deze lucht is voor de wereld wat de adem of ziel voor de mens is, nl. een inwendig principe van leven en activiteit. Zo construeert hij een fundamentele overeenkomst in structuur tussen macro- en de microkosmos. Met deze theorie heeft hij latere theorie over de wereldziel (neoplatonisme) beïnvloed. Uit de lucht ontstaan volgens hem onderscheiden dingen door verdichting en verdunning. Hij herleidt daarmee kwalitatieve differentiatie tot een louter kwantitatieve zaak, zoals later ook de atomisten zullen doen.

1.2. Pythagoras en de Pythagoreeërs

Omdat Pythagoras zelf niets opgeschreef, hebben we alle kennis van zijn leer van zijn leerlingen. Maar daardoor is het moeilijk te onderscheiden wat van hem komt en wat van anderen. Met name de Pythagoreïsche ontdekkingen op wiskundig gebied zijn van bijzonder, maar pythagoras school was toch vooral een godsdienstige gemeenschap. Er waren daarbinnen twee richtingen, die van de *akousmatikoi* (asceten) en de *mathematikoi* (wetenschappers). De godsdienstige leer van Pythagoras is verwant met die van de Orphici. De ziel is volgens hem een aan de goden verwante essentie die in verschillende waarneembare vormen verschijnt in de lichamen van deze wereld. Pythagoras leerde de verhuizing van de onsterfelijke ziel. Zij kan aan deze cyclische beweging ontsnappen door zuivering. In het kader van zuivering staat ook de beoefening van de wetenschap der wiskunde. Door je te richten op de abstracte structuur van de werkelijkheid, kun je werken aan de volmaaktheid en het geluk van de ziel. Volgens de Pythagoreeërs kun je zeggen dat de essentie van alles het getal is.

1.3. Heraclitus van Efeze

Volgens Heraclitus (503/4-501/0) bepaalt en verklaart één grote wet alles: de tegengestelden vormen een eenheid en iedere realiteit is een synthese van tegengestelden. Hiermee bedoelt hij niet dat de contraria met elkaar identiek zijn, maar wel dat ze wezenlijk op elkaar betrokken zijn en juist door hun spanning aan de werkelijkheid zijn structuur en bestaan verlenen. Als er bijvoorbeeld geen nacht was, zou de dag zijn specifieke aard verliezen. Tegengestelden zijn volgens Heraclitus niet alleen complementair, maar gaan ook in elkaar over. Hieruit volgt de wet van het eeuwige vervloeien (alles vervloeit als een stroom). Kortom: alles is verandering en niets is boven de verandering verheven. Alleen verandering is werkelijk. Zijn navolgers (zoals Cratylus, Plato's leermeester die zei: je kunt niet twee keer in dezelfde rivier stappen; en Protagoras de sofist) zijn met deze leer aan de haal gegaan. Heraclitus zelf was van mening dat de verandering niets afdoet aan de grondige eenheid en continuïteit van het zijn en volgens hem bestaat de relativiteit alleen vanuit menselijk, beperkt gezichtspunt. De godheid heeft zicht op de eenheid en onveranderlijkheid van alles. De materiële verschijning van het ordenend principe van de werkelijkheid is volgens Heraclitus het vuur.

Het bijzondere van Heraclitus is dat hij geheel vrij is van rationalisme. De meeste Griekse denkers zoeken de eenheid van de wereld en van ieder afzonderlijk wezen door de verscheidenheid uit te schakelen. Heraclitus heeft het besef dat de eenheid dient gezien te worden als een concrete realiteit, waarin de verschillende aspecten van de werkelijkheid hun eigenheid bewaren en zo tot de betekenis van het geheel bijdragen.

1.4. De Eleaten

In de Eleatische school is de fundamentele scheiding tussen de wereld van het zijn en denken en de wereld van de waarneming/veranderlijkheid/schijn voltrokken. Tot deze school behoren achtereenvolgens Xenophanes van Colophon, Parmenides (klassiek tegenover Heraclitus gesteld) en Zeno van Elea.

- a. Xenophanes (geb. 570 – tijdgenoot van Anaximander) is bekend om zijn scherpe polemiek tegen het antropomorfisme en de onzedelijkheid van de homerische goden. Tegenover de gangbare meningen over de goden poneert hij het bestaan van 'één god, de grootste onder de goden en mensen, in lichaam noch geest aan de sterfelijken gelijk; een god die geheel ziet, hoort en vat (fragm. 23-24)'. Op dit punt vertoont hij overeenkomst met Parmenides leer van het Zijnde.
- b. Parmenides is de eerste echt abstract denkende Griekse filosoof. Hij kan gezien worden als de vader van het idealisme. Zijn leer heeft hij in een gedicht uiteengezet. Dat gedicht is verdeeld in twee delen, de weg der waarheid en de weg der mening. De fundamentele vraag van de weg der waarheid is: 'is het [alles wat voorwerp van denken of spreken kan zijn] of is het niet? Hierop zijn drie antwoorden mogelijk: het eerste is 'het is en kan niet anders dan zijn'; het tweede is 'het is niet en kan niet zijn'; het derde is: 'het is en het is niet' – afhankelijk van tijd en plaats. Alleen het eerste antwoord is juist. Het tweede is namelijk een contradictio: het niet-zijn kan niet zijn, d.i. geen voorwerp van ons spreken en denken zijn. Het derde antwoord 'waarlangs de meeste stervelingen dolen' kan ook niet. Daarin wordt het zijn en het niet-zijn beide van één object uitgesproken, bijvoorbeeld: Parmenides is, maar zal eens niet zijn (omdat hij sterft). Hierin wordt gezondigd tegen de apriorische regel van ware kennis dat het 'zijnde is' en 'het niet-zijnde niet is'. Zo worden de gewone mensen heen en weer geslingerd tussen bevestigen en ontkennen van de vraag. Wil de mens werkelijk de eeuwige waarheid vinden, die altijd waar is, dan moet hij zich afwenden van de zinnen die gebonden zijn aan tijd en ruimte en alleen met de redenering de vraag beslechten die Parmenides heeft opgeworpen. Het kenmerk van het ware is dus het boven tijd en plaats en verandering verhevene bij Parmenides. Dingen die veranderen

in tijd en ruimte kunnen alleen object zijn van mening/woorden (doxa), niet van kennis (epistèmè). Het grote verschil met de filosofen voor hem is dat hij de archè van de werkelijkheid niet stoffelijk, maar ideëel denkt. Hij stelt daarmee een a-priori kenmerk op van ware kennis, die aan al ons waarnemen voorafgaat. De fout die Parmenides overigens maakt is die van de *metabasis eis allo genos*, hij concludeert vanuit het denken van het zijn tot het behoren ervan tot de volle (ook buiten-intelligibele) werkelijkheid. ‘Het zijn’ bestaat wel als menselijke denkinhoud, als abstractie, maar niet op zichzelf, los van alle dingen uit de ervaringswerkelijkheid van mensen.¹ Bovendien is het intelligibele een aspect van de werkelijkheid, Parmenides verklaart dit aspect tot het een en al. Deze traditie is heersend geworden in het Westen via Plato en het neoplatonisme. Tegen deze manier van denken komen in Parmenides eigen tijd de pluralisten en atomisten in opstand.

- c. Zeno van Elea was leerling van Parmenides. Hij wilde zijn meester verdedigen tegen mensen die stelden dat Parmenides’ leer tot absurde consequenties leidde. Tegenover zijn tegenstanders (waarschijnlijk Pythagoreeërs) probeert hij aan te tonen dat de veronderstelling dat veelheid en beweging letterlijk bestaan tot nog veel groter absurditeiten leidt. Zijn methode is dus die van het bewijs uit het ongerijmde (reductio ad absurdum). De hele argumentatie van Zeno draait om de noties van continuïteit/discontinuïteit en van oneindige deelbaarheid.

Bekend is zijn argument tegen beweging. Daarmee verbindt hij de noties van ruimte en tijd met elkaar. Neem Achilles en de schildpad. Als de schildpad eerder vertrekt, zal Achilles hem nooit inhalen. Als Achilles een stuk heeft afgelegd, heeft de schildpad namelijk – hoewel veel korter – dat toch ook weer. Omdat Parmenides de beweging van de lichamen ziet als een oneindige reeks punten van ruimte en tijd, klopt dit. Maar empirisch klopt dat niet. Zo ook het voorbeeld van de vliegende pijl. Op ieder ogenblik neemt hij een ruimte in die even groot is als zijn lengte. Hij is daar gevat tussen twee eindpunten. Hij beweegt niet, maar is in rust. Op het volgende ogenblik is dat weer zo, maar dan verderop. Ergo: beweging is niets anders dan een reeks stilstanden.

- d. Melissus van Elea denkt in hoofdzaak gelijk aan Parmenides. Maar hij denkt het Zijnde anders dan Parmenides als oneindig.

4. De pluralisten

Parmenides filosofie maakte een grote indruk. De praesocratici na hem gingen dan ook allemaal uit het van het axioma dat het Zijnde ongeboren, onvergankelijk en onveranderlijk is. Anderzijds wilde ze het getuigenis van zintuigen niet afwijzen. Het moest niet worden weggeredeneerd, maar verklaard worden. De pluralisten hadden daarvoor het volgende uitgangspunt: de fundamentele realiteit is niet één, maar veelvuldig. Haar primaire bestanddelen zijn eeuwig en onveranderlijk en één, maar ze kunnen op verschillende wijze in verbinding treden om daarna weer uit elkaar te vallen. In de wereld van onze ervaring doen zich deze combinaties als onbestendige zelfstandige dingen voor (die ontstaan en vergaan), maar in werkelijkheid gaat het slechts om een hergroepering van zichzelf gelijkblijvende constituerende elementen.

- a. Een belangrijke vertegenwoordiger van het pluralisme is Empedocles. Hij zegt met Parmenides dat er geen lege ruimte (een niet-zijn) is. Maar hij vervangt het Zijnde door de beroemde vier elementen of wortels, namelijk vuur, lucht, water en aarde. De elementen zijn eeuwig en onveranderlijk, maar wel kwalitatief van elkaar verschillend: vuur en lucht zijn de hogere, water en aarde de lagere elementen. Ze komen gemengd in de wereld voor. Het samenkomen en uiteenvallen ervan wordt veroorzaakt door twee krachten die Empedocles ‘liefde’ (eros) en ‘haat’ (eris) noemt. Empedocles ziet een kosmologische cyclus van volmaakte vermenging (liefde), naar differentiatie in verschillende concrete dingen (haat), tot volkomen scheiding (haat), naar

¹ A.P. Bos, *Geboeid door Plato. Het christelijk geloof beknelde door het glinsterend pantser van de Griekse filosofie*, (Kampen: Kok, 1996), 83.

hergroepering (liefde). In zijn kennisleer is het uitgangspunt belangrijk dat ‘alleen het gelijke het gelijke kent’ (dus dat wat in ons aarde is, kent de aarde).

- b. Anaxagoras van Clazomenae is ook pluralist. Hij heeft de filosofie naar Athene gebracht in de 2^e eeuw. Hij gaat niet uit van vier elementen als grondstoffen van de werkelijkheid, maar van zaden. De grondstof van alles is volgens hem een kwalitatief en kwantitatief oneindige massa kiemen/zaden. De veranderingen die zich aan ons voordoen zijn het gevolg van de steeds wisselende mengvormen waarin deze op zichzelf gelijkblijvende zaden zich aan ons voordoen. Bij Anaxagoras kom je ook voor het eerst een duidelijk godsbegrip tegen, namelijk dat van de *nous*. Het is een geestelijk principe dat de wereld in beweging heeft gezet en zorgt voor differentiatie en ordening.
- c. Diogenes van Apollonia keert het uitgangspunt van meerdere grondstoffen de rug toe en keert terug naar het monisme van de Ioniërs. Hij meent namelijk dat verschillende elementen geen stabiele eenheid kunnen vormen. Daarom stelt hij: alles is uiteindelijk terug te voeren op lucht. Die bezit zelf het principe van beweging en differentiatie.

5. *Het atomisme*

De natuurverklaring van de pluralisten berustte op twee grondstellingen:

1. Er bestaat een veelvoudigheid van kwalitatief verschillende, maar eeuwige en onveranderlijke elementen.
2. De elementen worden aan elkaar verbonden door mechanische krachten. Dus: kwalitatieve statiek gecombineerd met een mechanische dynamiek.

Het atomisme nu is een poging om dit dualisme op te heffen door het kwalitatieve volkomen te elimineren. Zij wil realiteit (statiek; stof) en beweging beide uitsluitend kwantitatief en mechanisch interpreteren. Hierdoor is ze een voorloper van de moderne natuurwetenschap. De bekendste vertegenwoordiger van het atomisme is Democritus (460-370: jonger dan Socrates, maar staat buiten de socratische vernieuwing). Volgens hem vervalt de totale realiteit in twee gelijkwaardige categorieën, die van het volle (zijn) en het lege (niet-zijn). Daarmee affirmeert hij tegenover Parmenides dat het niet-zijn evenzeer is als het zijn. Het zijn bestaat uit een oneindig aantal atomen (ondeelbare stofjes) die alleen kwantitatieve, maar geen kwalitatieve eigenschappen bezitten. Ze verschillen ook alleen van elkaar in vorm, orde of oriëntatie. De beweging is een inherent kenmerk van het Zijn als zodanig. Daar is geen afzonderlijke veroorzakende kracht voor nodig (zoals de *nous*). Beweging wordt veroorzaakt door botsing van de atomen. Naar gelang van hun vorm haken ze aan elkaar, zo ontstaat een conglomeraat dat voor onze zintuigen waarneembaar wordt en zich als afzonderlijke realiteit voordoet.

De ziel bestaat ook uit atomen, het atomisme ontkent dus dat de ziel van de mens aan de materiële wereld onttrokken is. Onze waarneming geschiedt door het opvangen van groepen atomen die van het object uitgaan. De kwaliteiten die wij waarnemen zijn conventionele namen die aan onze subjectieve indrukken beantwoorden, de atoomconglomeraten zelf bezitten die niet objectief [vgl. Kant?]. Ook hier dienen we te onderscheiden tussen twee vormen van kennis: de zintuiglijke, duistere (1) en de echte of intellectuele (2) die ons in staat stelt achter de schijn de ware werkelijkheid te ontdekken.

Omdat alles in het heelal gebeurt met een ijzeren noodzakelijkheid, is er geen ruimte voor finaliteit. Ook is er geen verschil tussen wezens, omdat er geen kwalitatieve verschillen bestaan. Het kwalitatieve is slechts een interpretatie van het kwantitatieve (!). Dit maakt echter ook dat er geen verschil kan bestaan tussen zintuiglijke en rationele kennis. Hier geeft Democritus het volgende antwoord op:

“Ellendig verstand, ge probeert ons neer te werpen met argumenten die ge juist van ons gekregen hebt; dit neerwerpen is uw eigen val (53).”

Ethisch is Democritus van de overtuiging dat gestreefd moet worden naar tevredenheid, gemoedsrust of welzijn. Dat zijn toestanden van de ziel. Wij moeten dus onze uitwendige verlangens matigen. Zijn ethiek is hedonistisch-utilitaristisch, maar niet platvloers.

2. De Sofisten

De snelle evolutie die Griekenland in sociaal, economisch, politiek en cultureel opzicht sinds het einde van de Perzische oorlogen beleefde, bracht de behoefte mee aan meer verstandelijke ontwikkeling en bepaald aan voortgezet onderwijs. De zonen van aanzienlijke families hadden de *arètè* nodig om goed politiek te kunnen functioneren, en dat was met name het kunnen voeren van het woord. De sofisten hebben deze behoefte aangevoeld en erin voorzien. Hun aandacht ging dus vooral uit naar problemen van het praktische leven en naar middelen om uit te munten, zowel op het persoonlijke als op het sociaal-politieke vlak. Daardoor waren zij pragmatisch van instelling. Zij traden concreet op als rondtrekkende predikers. Hun negatieve naam hebben zij te danken aan de polemieken van Plato en Aristoteles tegen hen.

- a. Protagoras van Abdera (geb. 490), helper van Pericles die hem de wetten van zijn nieuwe kolonie Thurië in Zuid-Italië liet schrijven. Hij hing een kennistheoretisch relativisme aan uitgaande van de stelling dat de mens de maat van alle dingen is. Er bestaat geen object zijn, maar alleen een relatief zijn. Waarheid voor een mens is afhankelijk van de toestand waarin hij zich bevindt. Hoewel alle indrukken waar zijn, zijn niet alle toestanden even voordelig. Die toestand kunnen we beïnvloeden, bijvoorbeeld door de retorica.

Zijn denkbepelden over ethica en opvoeding zette Protagoras uiteen in zijn werk *Over de oorspronkelijke toestand*. Het contact met verschillende volken had de vraag doen rijzen of Griekse zeden en recht op de natuur (fysis) dan wel op conventie en gebruik (nomos) berusten. Hij concludeert dat recht en zede in het leven zijn geroepen door ontwikkeling van mensen van natuur naar cultuur, door innovatieve uitvindingen die door een gemeenschap worden aanvaard en daardoor een normatief karakter krijgen. Het geheel van een door de collectiviteit gesanctioneerde uitvinding is de cultuur (nomos) die steeds een vooruitgang ten opzichte van de natuur betekent. Hiermee is ook gezegd dat geen enkele norm absoluut is. De maatschappelijke conventies gelden zo lang de groep ze voor nuttig houdt gezien de culturele toestand waarin ze verkeert. Over de goden is Protagoras onwetend.

- b. Gorgias van Leontini (geb. 483) is leerling van Empedocles en de kampioen van de sofistieke retorica. Hij is van mening dat zuivere wetenschap – zoals de Eleaten die wilden bedrijven – waardeloos en onmogelijk is aangezien de meest absurde stellingen ermee bewezen kunnen worden. In plaats van deze wetenschap over onderwerpen die voor ons geen betekenis hebben, richt Gorgias zich op een ander vlak: dat van waarden en taken van het reële leven. Dat is niet het vlak van de onwettelijke waarheid, maar van de meningen. Zijn onderwijs gaat over de vraag: hoe zorg ik dat ik de toehoorders in hun mening kan brengen waartoe ik wil? Daarvoor is welsprekendheid nodig, de vaardigheid om irrationele effecten in de ziel te bewerken (pathè). De retorica is de kunst van illusie, de betovering. Gorgias is door Plato fel bestreden. Hij is ook het prototype van de sofist.
- c. Callicles van Athene is een minder bekende sofist. Hij wordt in Plato's Gorgias fel bestreden. Nomos en fysis staan bij hem in totale tegenstelling. Hij ziet in de wet niet de poging om de orde van de natuur na te bootsen, maar een verfoeilijk middel waarmee de bloedloze massa van zwakkelingen de heroïsche machtswil (de ware wet der natuur!) van de sterke persoonlijkheid aan banden probeert te leggen. Callicles is een Nietzsche avant la lettre.

De sofisten hebben met hun relativisme de wetenschap in Griekenland verder geholpen. Plato en Aristoteles zijn genoopt geweest door hun vragen de formele logica en wetenschapsleer uit te breiden. Dat geldt evenzeer van de ethica en de godsleer.

3. Socrates en de kleine socratici

3.1. Socrates

Betrouwbare informatie over de persoon en het optreden van Socrates geeft vooral Plato. Socrates was een echte straatfilosoof. Daar sprak hij allerlei mensen, met name sofisten, aan en redetwistte met hen over wat het goede leven (to eu zdèn) is. Hij beoefende uit overtuiging de traditionele godsdienstvormen, wel verwierp hij mythologische tradities die hem de godheid onwaardig leken. Bekend is zijn beroep op het goddelijk teken (daimonion sèmeion) wat hem waarschuwde voor zaken die een verkeerde afloop zouden hebben.

3.2. Inleiding

Aristoteles heeft de hoofdpunten van Socrates' vraagstelling en methode als volgt samengevat: "Socrates legde zich toe op de studie van de karakterdeugden en wat de eerste die, met het oog hierop, algemene definities zocht te formuleren (Met. M4)." Hierin is zijn filosofie goed samengevat. Anders dan de praesocratici ging het hem niet zozeer om het begrijpen van de kosmische realiteit, maar om gedragingen van mensen (ethica). Zijn denken heeft dus een praktisch doel. Toch zoekt hij naar algemeen geldende maatstaven om het menselijk handelen te beoordelen. Hij zoekt naar de essentie van ethische begrippen en drukt die uit in een definitie om daaraan vervolgens het menselijk handelen te meten.² Door middel van voorbeelden probeert hij steeds preciezer te definiëren wat we met een bepaald ethisch begrip bedoelen. Deze methode heet *socratiche inductie*. Het is een vorm van dialectiek.

3.3. Ethica

- a. De mens is er niet mee tevreden te leven, hij streeft het goede leven na. Iedere handeling is op iets goeds gericht. Wij kunnen ons daartoe niet verlaten op instinct of gewoonte. Zo rest ons alleen nog maar de redenering (logos). Rationaliteit is dus het principe van een goede handeling.
- b. De eigenschap die een mens tot volwaardig en geslaagd iemand maakt, heet deugd (arètè). Die deugd is een bepaald verstandelijk inzicht (fronèsis). Daarmee bedoelt Socrates niet maar gewoon notitie of vakkennis, maar het existentieel erkennen van de rangorde van de waarden die ons aantrekken (vergelijk Augustinus: ordo amoris). Het is een oordeel dat een keuze insluit: objectief gefundeerd, maar ook affectief aangehangen. Niemand doet volgens Socrates daarom willens en wetens kwaad. Het ontbreekt hem, wanneer hij dat doet, aan het juiste inzicht.
- c. In de tijd van Socrates krijgt de lijst van de beroemde vier hoofddeugden haar vaste vorm: inzicht, zelfbeheersing, rechtvaardigheid en moed. De eerste deugd is volgens Socrates de meest fundamentele. Wie het juiste inzicht heeft in de orde van de waarden, zal ook matigheid, rechtvaardigheid en moed tentoonspreiden. Hij weet het juiste midden te gaan.
- d. Opvoeding in de deugd is mogelijk, maar heeft grenzen. Het overdragen van het rationeel-inzichtelijke is mogelijk, maar uiteindelijk moet de deugd zelf voortkomen uit de spontaneïteit van de persoon. De pedagogische methode van Socrates wordt door beide wezenstrekken van de deugd bepaald. Zij bestaat in de dialectiek, de kunst van het gesprek (to dialegesthai): het ethische probleem wordt helder gesteld, en een duidelijk definitie wordt gegeven van de deugd in kwestie (1) en er wordt een appèl

² Socrates spreekt zich echter niet uit over de ontologische status van die essentie, wat Plato later wel zou doen. Het gaat hem puur om een zuivere manier van redeneren, om handelen overeenkomstig de rede.

gedaan op de vrije en verantwoordelijke keus van de gesprekspartner (2). Bovendien dient deze methode een wetenschappelijk doel: de gesprekspartner leert zuiver redeneren.

- e. Voor de staat is de deugd evenals voor het individu de enige weg tot welstand en geluk. Dus niet machtsstreven moet tot uitgangspunt van politiek handelen worden gemaakt, maar rechtvaardigheid. Politieke leiders moeten daarom bij uitstek de deugd van het inzicht bezitten. De democratische staatsvorm van Athene, waarin het volk leiders koos, was daarvoor inadequaat – vond S. – want het volk kan niet beoordelen of iemand inzicht bezit.

Socrates' leer is helder en duidelijk, maar op een aantal vragen geeft zij geen duidelijk antwoord. Wat is de ontologische status van de definities waar het ethisch handelen zich naar richt – conventioneel of niet? Wat is het goede? Als we zelfs ons leven moeten offeren voor het goede, is het goede dan transcendent? Op deze vragen geven zijn opvolgers allemaal verschillende antwoorden.

3.4. De kleine socratici

Belangrijke richtingen onder de minder invloedrijke door Socrates beïnvloede filosofen, zijn de Eleïsch-Eretrische school, de Cynici en de Hedonisten.

- a. Van de eerste twee scholen geldt dat daarin een streng nominalisme de boventoon voerde, waarin werd gesteld dat alleen identiteitsoordelen werkelijk waar zijn. Zoals 'een mens is een mens' of goed is goed', maar niet 'een mens is goed'. Het onderschikking van een soort een onder een algemeen begrip is vanwege het eleatische zijnsbegrip (zijn = absolute identiteit) onmogelijk. Men bestreed dan ook fel Plato's leer van de participatie. Waarnemingskennis en intelligibele kennis zijn volgens hen volstrekt van elkaar gescheiden. Alleen het rationele inzicht is werkelijk waar.
- b. Hieruit resulteert bij de cynici, met Antisthenes als literair vertegenwoordiger, een ethiek waarin alleen rationeel inzicht werkelijk als deugdelijk wordt gezien. De mens moet zich door niets dan dat laten leiden. Hij verwerpt dan ook alle conventies (fatsoen, mode, onderscheid tussen slaaf en vrije en de traditionele godsdienst). Zij is daarom uitgesproken individualistisch en kosmopolitisch. De cynici hebben veel invloed gehad op de Stoa.
- c. De school der Hedonisten of Cyrenaïci (Aristippus) houden er een zeer sensualistische kennisleer op na. Alleen onze actuele en zintuiglijke waarneming is voor ieder van ons klaarblijkelijk en waar. Of er iets buiten mij aan die gewaarwording beantwoordt, kan ik niet weten. Uit dit epistemologisch subjectivisme vloeit ook een subjectief beleefde ethiek voort. De lust [lichamelijk welbevinden] is het criterium van het goede, maar daarvoor is wel het inzicht nodig. Het bestaat in een verstandelijk overleg dat ons een minimum aan last en een maximum aan lust verzekert. Daarvoor is ook zelfbeheersing en onthouding nodig, want het inwendige is hoger dan het uitwendige ('ik wil bezitten, niet bezeten worden'). Hiermee komt het levensideaal van het hedonisme dichtbij dat van de cynici

4. Plato en de Oude Academie

4.1. Inleiding

Plato, leerling van Cratylus (Heracliet) en later van Socrates, heeft in 387 in Athene een academie gesticht waarin jonge mannen een grondige wetenschappelijke opleiding kregen om later op een goede manier politiek te kunnen bedrijven. Zijn filosofie moet dan ook qua vorm en inhoud gezien worden als combinatie van theoretische reflectie en praktische betrokkenheid. De filosofie van Plato is primair *ethiek*, altijd staat uiteindelijk de vraag naar het goede leven centraal. Daarin gaat hij helemaal in het spoor van zijn leermeester Socrates.

Het gaat om het verkrijgen van ware kennis voor het juiste handelen. De dialoogvorm laat de concrete *Sitz im Leben* van Plato's filosofie zien. De prominente plaats van Socrates in Plato's dialogen zegt ook veel over de betekenis van zijn filosofie. Hoewel de sofisten met hun relativisme lijken gewonnen te hebben na de dood van Socrates, wil Plato hem schrijvend levend houden om eraan te herinneren dat het uiteindelijk toch zo is dat werkelijk objectieve kennis verkregen kan worden en dat alleen die leidt naar het goede leven. Heel Plato's overigens veelkleurige denken heeft de synthetische spits om het ware zijn te leren kennen en de kennis die dat oplevert voor de levenssituatie en het handelen van de mens. Men heeft wel evolutie in het denken van Plato willen aanwijzen (bijvoorbeeld van ideeënleer naar een soort Kantiaanse categorieënleer), maar daarin is met niet overtuigende geslaagd. Plato's belangrijkste en meest omvattende werk is de *Politeia*.

4.2. *Dialectiek [zijnsleer, kennisleer, methodologie en formele logica]*

Zijnsleer

De dialectiek van Socrates had geen antwoord gegeven op de vraag naar de ontologische status van de essenties als voorwerp van definities. Plato probeert hierop wel een antwoord te geven.

- a. Als wij iets 'cirkel' noemen kunnen we, om aan te geven wat we daarmee bedoelen, niet volstaan met het opnoemen van individuele cirkels. Er is een volmaakte vorm waaraan de aparte cirkels gebrekkig beantwoorden. Dat idee is niet zichtbaar voor de ogen, maar wordt geschouwd door de geest. Zij heeft volgens Plato een zelfstandig bestaan, omdat zij de oorzaak is van de bepaaldheid van reële objecten en omdat kennis over haar waar geldig blijft ook al zouden alle individuaties ervan niet bestaan.³
- b. In de totaliteit van de reële dingen moeten we twee niveau's onderscheiden. Het niveau van het worden, waarin de concrete dingen bestaan in ruimte en tijd. De dingen ontstaan en vergaan en vertonen interne contradicties ten opzichte van hun ideeën (bv. het kromme is gedeeltelijk recht). Boven het worden staat het Zijn, de wereld van de ideeën, buiten ruimte en tijd eeuwig en onveranderlijk.
- c. De relatie tussen deze werelden is als volgt: het Zijn bestaat onafhankelijk. Het worden niet, dat is essentieel afhankelijk van het zijn. Het Zijn is niet zozeer werkende oorzaak, maar formele en exemplarische oorzaak van de wereld van het worden. Op drie manieren tekent Plato de betrekking tussen beide werelden: tegenwoordigheid (het idee is aanwezig in het concrete), participatie (het concrete ontvangt zijn structurerende kenmerken van het idee) en exemplariteit (idee is oerbeeld van het concrete).
- d. De betrekkingen van de vormen/ideeën onderling ziet Plato als volgt: de vormen staan met elkaar in verbinding (*koinoonia*), namelijk zo dat de ene vorm grond is voor kenmerken van de andere. Het is een relatie van ontologische prioriteit en posterioriteit: de eerdere kan bestaan zonder de latere maar niet andersom. Het idee 'oneven' bestaat eerder dan het idee 11. Hoe abstracter en eenvoudiger, hoe hoger in de hiërarchie van het zijn. Zo maakt Plato de werkelijkheidsstructuur dynamisch en overwint de starheid van het eleatisme. Hij kan aan veelheid dan toch ook een plaats geven, hoewel alles wel teruggaat op het ene.
- e. Hoe spreekt Plato over de laatste principes van de werkelijkheid? Alles gaat volgens hem terug op twee principes, namelijk die van het Ene of Goede (principe van iedere bepaaldheid) en die van de onbepaalde Tweeheid (principe van kwantiteit – toe en afnemende). Deze vormen staan aan het begin van alle werkelijkheden.

³ Dit zijn geen afdoende argumenten om tot het onafhankelijk bestaan ervan te concluderen. Het blijft een *metabasis eis allo genos*, een overgang van het terrein van het denken naar dat van het zijn.

Kennisleer

Het grondprincipe van Plato's kennisleer is dat van een radicaal objectivisme: de waarheid van kennis hangt af van het object waaraan de kennis refereert. 'Wat zijn is ten opzichte van worden, is waarheid ten opzichte van mening'. In beide gevallen echter is kennis het werk van de ziel. Zij kan contact met haar object zoeken via het lichaam, door waarneming (aisthèsis), of via zichzelf door zuiver denken (noèsis). Het resultaat van de eerste activiteit is mening (doxa), van de tweede wetenschap of inzicht (epistèmè/sofia/nous).

- a. Als je je alleen maar richt op de wereld van het worden, zul je in je kennis niet verder komen dan de relativisten. Als je echter deze wereld interpreteert vanuit de ideeën, zul je het zekere, het blijvende en ordelijke ontdekken – de participatie van deze werkelijkheid in de volmaakte.
- b. De wetenschap houdt zich uitsluitend bezig met de essentie van de dingen. Deze staat buiten ruimte en tijd. Zij openbaart zich alleen aan het denken. Iedere essentie bezit een veelvoudigheid van intelligibele kenmerken die door de dialectiek kunnen worden uitgewerkt.
- c. De waarneming kan geen basis, wel aanleiding zijn voor wetenschappelijke oordelen. Deze schijnbare contradictie lost Plato op met zijn theorie van de *anamnese*. De ziel heeft in een pre-existent stadium de ideeën geschouwd en heeft daarvan de kennis latent in zich. Die moet alleen bewust gemaakt worden [bewijs hiervoor: Meno 82a-86c). Bij de anamnese (herinnering) treedt de ervaring als stimulus op, enerzijds doordat ze als afbeelding enige kennis van het idee oproept, maar door haar onvolmaaktheid wekt ze ook het besef van de transcendentie van het Idee. Hoe scherper het kennend subject zich van de onbetrouwbaarheid van de mening bewust wordt, des te volmaakter wordt zijn inzicht.

Logica en methodologie

- a. Op het ontologische vlak heeft het concrete deel aan de Idee. Op het logische vlak kan daarom van een concreet ding een ware affirmatie gedaan worden, omdat die zijn stabiliteit vindt in de participatie in het idee. Veel dingen in de werkelijkheid hebben deel aan verschillende ideeën (groot, klein, wit, zwart etc.). Hiermee zijn de Megarici en Cynici weerlegt die synthetische oordelen (iemand is wit en groot) als contradictorisch beschouwden, omdat 'is' hier niet slaat op identiteit, maar op participatie. Tegelijk kan niet elk idee met een ander in verbinding treden, sommigen sluiten elkaar uit vanwege hun relaties.
- b. De propositie is uitdrukking van het oordeel doormiddel van de taal. Een propositie is waar wanneer zij de onderlinge relaties tussen de vormen trouw weergeeft. Drukt zij relaties uit die in realiteit niet bestaan, dan is zij onwaar.
- c. Veel maakt Plato in zijn dialectiek gebruik van de hypothese. Die vertoont drie vormen:
 - De *reductio ad absurdum*: als we dit aannemen, moet dat tot deze onaanvaardbare conclusie leiden.
 - De analyse, het zoeken van een stelling van waaruit een andere bewezen kan worden. Om de stelling te adstrueren dat de deugd kan worden aangeleerd, moet men deze stelling herleiden (analuein) tot de stelling: de deugd is een weten.
 - Het omgekeerde van de analyse: vanuit de ene stelling leidt men een andere af.

Het gewone procédé van de wiskundigen is die van de synthese van evidente – onbewijsbare – principes (stoicheia). De dialectiek wil nog verder gaan: ook de principes van de wiskunde wil zij herleiden tot het meest eenvoudige, fundamentele: het 'Principe van het al'.

- d. Diëretische methode: indeling uitgaande van principe.

4.3. De fysica

De voornaamste bron van Plato's fysica is de 'Timaeus'. Of Plato het scheppingsverhaal daarin letterlijk heeft bedoeld, of als mythologische weergave van abstracte ideeën is moeilijk te zeggen. De voorstelling is als volgt: ziel en lichaam van de wereld worden vervaardigd door de vakman (dèmiourgos) die de blik richt op het eeuwige model, de Ideeën, en daardoor geleid het bestaande materiaal vormgeeft. De latere neoplatonici Plotinus en Proclus hebben dit verhaal gelezen als een symbolisch (pedagogisch bedoelde) weergave van de rationaliteit die van alle eeuwigheid in de wereld actief is; de wereld is dus wel in wording, maar ze is nooit ontstaan.

- a. Rationaliteit en noodzakelijkheid: om Wereldziel en Wereldlichaam te maken kijkt de Demiurg naar het Intelligibele Model (noèton zdoion). Hij wil het goede tot stand brengen en wordt daartoe geleid door werkelijk inzicht, maar een beperkende factor is de noodzakelijkheid (anankè). Daarmee bedoelt Plato de kenmerken van de materie – ordeloosheid, toeval, wording. De verwerkelijking van de ideeën in de materie levert dus onvolmaaktheid op. Het beperkt het teleologisch handelen van het inzicht.
- b. Plato veronderstelt als eeuwig principe naast de Ideeën zoets als een ruimte (choora) of bergplaats (hypodochè), waarin de realiteiten zich kunnen voordoen.
- c. Plato veronderstelt dat aan de wisselende werkelijkheid vier elementen (water, vuur, lucht, aarde) ten grondslag liggen. Zij hebben een geometrische structuur.
- d. De enige bron van beweging der elementen is de ziel. Is echter een lichaam in beweging gezet, kan dat zelf ook weer andere lichamen bewegen. Beweging is rotatie om een as of verplaatsing in een ruimte. De eerste is daarvan de volmaaktste omdat ze het dichtst blijft bij de stilstand van de Ideeën. Die komt alleen voor in de hemellichamen, die dan ook van onze werkelijkheid het dichtste bij de Ideeënwereld staat. Deze hemellichamen geven ook hun ontstaan aan de Tijd. De delen van de tijd (dag, maand, jaar etc.) worden bepaald door de duur van de kringloop der hemellichamen. De tijd is dus voor Plato geen vormloos vervloeien, maar een structuur van successiviteit van de minder volmaakte lichamen.
- e. Finalisme is een belangrijk principe voor Plato. Het wil zeggen dat God in de wordende werkelijkheid het volmaakte (het doel van alles) al zoveel mogelijk afbeeldt en kenbaar maakt. Hij geeft de sterfelijke wezens de mogelijkheid om orde en harmonie in de natuur te ontwaren om zo op te stijgen naar de kennis van het eeuwige. Op die manier moet het primaat van de ziel boven het lichaam, de ratio boven de affecten gestalte krijgen.

Psychologie

Ziel en lichaam

- a. De ziel, het principe van beweging. Sommigen lichamen kunnen slechts in beweging komen doordat ze bewogen worden door een ander lichaam. Die dingen heten levenloos (apsychos). Andere hebben in zichzelf een principe van beweging (empsychos). De ziel is dus het principe van beweging (archè kinèseos). Via kennen en streven komt ze tot het fysisch activeren van het lichaam. Daarmee is zij ook bron van goed en kwaad.
- b. De zielen zijn essentieel ongelijk, daarom ook afgestemd op verschillende lichamen. De meest volmaakte zielen voor het bestuur van de hemellichamen; andere zielen worden meegegeven aan sterfelijke lichamen en verhuizen als het lichaam sterft.
- c. Plato stelt het lichaam wel voor als een 'kerker van de ziel' omdat de lichamelijke behoeften en driften het zicht van de ziel op het volmaakte geluk kan verhinderen. Toch is de lichamelijke als zodanig niet verkeerd, de beslissing valt in de oriëntatie van de ziel die het lichaam moet sturen. Maar de vraag blijft: als het volmaakte bestaat

in het onlichamelijk schouwen van de ideeën, waarom is het voor de ziel dan de plicht om voor het lichaam zorg te dragen?

- d. De ziel is schakel tussen zijn en worden. Enerzijds is zij verwant met de Ideeën, anderzijds met het lichamelijke zodat zij het lichaam naar het oerbeeld van de Ideeën kan ordenen.
- e. Plato onderscheidt in de *Staat* ook verschillende delen van de ziel: het begerende, het fiere en het redelijke. Deze zijn hiërarchisch geordend. De planten bezitten alleen het laagste deel, de dieren het laagste en het middelste. De mens bezit ze alledrie. En het is zijn taak om de onderste twee met zijn redelijke deel – dat het meest aan de ideeën verwant is – over de andere delen te laten heersen. Vergelijk hier ook de ordening van de staat naar het model van de menselijke ziel (filosoof – soldaat – boer).
- f. Volgens Plato is de ziel niet alleen onsterfelijk, maar ook ongeboren.

Theologie

Plato gebruikt veelvuldig het begrip *theios*. Dat begrip heeft bij uitnemendheid betrekking op de Ideeën en alles wat met de ideeën in verband staat: de ziel, het inzicht en de filosofie. “Een god is goddelijk omdat hij die hogere realiteiten aanhangt.”

Verder is in Plato's theologie de gedachte van de wereldziel van belang. De Demiurg is waarschijnlijk een mythische projectie van deze wereldziel. Verder ziet Plato de wereld zelf ook als goddelijk. Moeten we het geheel van de ideeën beschouwen als de God van Plato? Nee, God in de persoonlijke zin van het woord staat voor hem als handelend subject altijd onder de ideeën. In de *Sofist* is een passage die suggereert dat de ideeën de gedachten van God zijn. Deze passage waarin aan het volkomen zijn leven, ziel en denken wordt toegeschreven, wil echter alleen maar de statiek van het eleatisme weerleggen, dat het zijn geen intentionele activiteit toe wil kennen. Maar het is niet bedoeld als uitspraak over het de wijze van bestaan van de ideeën. De ideeën als gedachten van God is een latere neoplatonische uitvinding.

4.4. De ethica

Persoonlijke moraal

Het goede is ‘wat de ziel nastreeft en in al haar daden op het oog heeft’. De godheid bezit dit volkomen en onvervreemdbaar, maar de mens is er steeds verlangend naar op zoek. Hij wordt gedreven door een liefde (eros) tot het goede. De meeste objecten streven wij niet na omwille van henzelf, maar om iets anders (bijvoorbeeld: geneesmiddel vanwege gezondheid). Zo worden we steeds van het ene goed naar het andere verwezen, totdat we terecht komen bij *to proton filon*, datgene wat in de orde van het nastreefbare een principe (archè) of uitgangspunt is, het absoluut goede. Andere goederen mogen alleen goed heten in participerende, afgeleide in. Daarom noemt Plato ze ook wel ‘nuttig’ (to oofelimon). Wanneer we het hoogste Goed benoemen als het doel van het handelen van de mens, noemen we dat ook wel het geluk. Dat is geen persoonlijk gevoel, maar een objectief geslaagd leven.

- a. Subjectieve criteria van het goede handelen: wanneer weten we of we goed handelen, d.i. dat ons handelen gericht is op het goede en dat al onze afzonderlijke strevingen daaraan dienstbaar zijn? Alleen door het juiste inzicht. Maar hoe weten we dat we geleid worden door het juiste inzicht? Het kan alleen maar het inzicht zijn van een filosoof die zich nooit door eerzucht, instinct, drift of andere individuele drijfveren laat leiden, maar alleen rationele maatstaven hanteert.
- b. Objectieve criteria: de ideeën zijn voor ons de absolute maatstaven Maar in ons dagelijks leven doen zich verschillende begerenswaardige dingen aan ons voor. Hoe maak je de juiste keuze? Door je te houden aan een orde van waarden: de verschillende goederen in het leven moeten dus geordend worden naar de hiërarchie van het zijn. Daarbij zijn de goederen van de ziel hoger dan die van het lichaam en die

van ons lichaam hoger dan die van de dieren, etc. Op deze manier wil Plato het monisme van de Eleaten ontvluchten. Zoals Plato tegenover het Eleatisme een participerende ontologie biedt (in plaats van een exclusieve tussen zijn en niet-zijn), zo komt ook het geluk tot stand door integratie van de verschillende klassen van goederen. Daarin hebben inzicht en lichamelijk genot beide hun plaats, maar duidelijk hiërarchisch geordend (vgl. de driedigheid van de menselijke ziel). Zo gaat Plato tussen hedonisme en antihedonisme door.

- c. De deugd: dat is volgens Plato de gezindheid waaruit goed handelen voortkomt. Die kan in absolute zin alleen maar in filosofen aanwezig zijn. Mensen die niet kunnen denken, kunnen ook maar beperkt deugdelijk zijn door socialisatie en beteugeling. Fundamenteel in de filosofische deugd is het *inzicht* (fronèsis) in het Goede. Het vrijwillig aanvaarden van de eisen van het goede wordt echter bedreigd door de weerstand van de affecten. Die weerstand moet door de *moed* (andreia) deze weerstand te overwinnen. De *matigheid* en *rechtvaardigheid* zijn nodig om de na te streven goederen op een juiste manier te ordenen, naar de driedigheid van de menselijke ziel.
- d. Het zedelijk kwaad is het afglijden van het inzicht. Daarom komen sancties: verstoring van lichamelijk evenwicht of repressie van de staatsgemeenschap. Deze maatregelen ontrukken de ziel aan de betovering van de genieting en kunnen daardoor helpen om weer zicht te krijgen op het goede dat geestelijk van aard is.

Staatsleer en gemeenschapsleer

De staatsleer van Plato is een verbijzondering van zijn driedigge leer van de ziel. Hier zie je weer de correspondentie tussen de microkosmos en de macrokosmos. De platonische politiek is in eerste instantie ethica en wil opleiden tot de deugd. De normen die Plato opstelt getuigen van een hoge zedelijk ideaal, maar weinig gevoeligheid voor de natuurlijke, prefilosofische structuren zoals de familiegemeenschap en het beroepsverband. In de *Staat* wil hij familiebanden afschaffen en komen tot een hiërarchische ordening van filosofen (regeerder), soldaten (beteugelaars) en landbouwers (die voor onderhoud zorgen). De familiebanden moeten daarvoor worden doorbroken [opvoeding en bezit geheel in handen van de gemeenschap]. Het gaat erom dat de leden van deze gemeenschap hun eigen plaats innemen, zodat orde ontstaat. Op die manier kan de deugd het beste worden nagestreefd op ieders niveau.

In de *Staatsman* en de *Wetten* is Plato gematigder met zijn politieke visie. Daarin spreekt hij overigens ook over de esthetica. De kunst moet een vorm van nabootsing zijn, en dan niet van de onze aardse werkelijkheid, maar van het idee. Het idee moet zo zuiver mogelijk in beeld worden gebracht, zodat de gedachten van de beschouwer daar naartoe worden opgeheven.

Besluit over de platonische filosofie

De drie complexe realiteiten die in Plato's filosofie centraal staan – mens, staat en wereld – moeten in hun structuur aan elkaar beantwoorden, zoals een microkosmos en een macrokosmos.

5. Aristoteles en de Peripatos

Aristoteles is primair leerling van Plato, maar sticht later zijn eigen school. Hij wordt ook leraar van Alexander van Macedonië. Hij heeft zeer veel geschreven, wat onder andere blijkt uit de catalogus van Diogenes Laërtius. Zijn belangrijkste boeken zijn voor de logica de *Analytica* (priora en posteriora) en de *Topica*; voor de fysica de *Physica* en *De anima*, voor de metafysica zijn *Metafysica* en voor de ethiek zijn bekende werk *Ethica Nicomachea*.

Logica

Aristoteles duidt de naam van het vak logica zelf aan met de term ‘analytica’. In zijn ogen maakt dit vak geen deel uit van wat men in strikte zin wetenschap noemt, omdat zij geen betrekking heeft op een reële klasse van voorwerpen, of kenmerken van voorwerpen. Zij is eerder een propaedeuse tot of werktuig (*organon*) die je nodig hebt om met alle wetenschappen bezig te kunnen zijn. Je moet de regels van de redeneerkunst kennen. De verzameling van Aristoteles’ logische werken heet dan ook het *organon* (in de middeleeuwse artes-faculteit veel gebruikt).

Kenmerken van de aristotelische logica

Aristoteles’ logica heeft een formele insteek. Het syllogisme wordt niet voorgesteld als een stel van drie proposities, die waar of onwaar kunnen zijn, maar als een hypothetische propositie, die een relatie uitdrukt tussen een conjunctie van twee premissen en een conclusie. Anderzijds staat zijn logica in dienst van de concrete wetenschap en wil dus ook echt over concrete dingen gaan en universele kennis in kaart brengen. Daarom erkent hij geen lege klassen (propositie kan slechts waar of onwaar zijn in verband met de realiteit die hij uitdrukt; een propositie over kabouters is waar noch onwaar). Hij behandelt geen singuliere termen en heeft alleen een klassenlogica, geen relatielogica, omdat hij tot zo algemeen mogelijk kennis wil komen (135).

Wat Aristoteles over wetenschap denkt, is in hoge mate door Plato beïnvloed. Hij ziet de wetenschap als een deductieve activiteit, die van algemene stellingen uitgaat en hieruit gevolgtrekken afleidt. Zij moet om stellingen (premissen) te kunnen maken echter wel een aantal onbewezen proposities aannemen:

1. Axioma’s: zelfevidente proposities waarvan iedereen de waarheid aanneemt, zodra hij de termen begrijpt (bijvoorbeeld: contradictieprincipe).
2. Existentiepostulaten: die het bestaan van dingen postuleren waar de wetenschap betrekking op heeft (‘er bestaan dieren’).
3. Definities, die de essentie omschrijven van de realiteiten waarvan het bestaan door de existentiepostulaten geponeerd werd.

De taak van de wetenschap is nu uit de definities door middel van de axioma’s *eigenschappen* af te leiden die aan het object noodzakelijkerwijs toekomen. Dit gebeurt door middel van syllogismen die de volgende vorm hebben: de mens (s – kleine term) is sterfelijk (p – grote term) omdat hij een dier is (m - middenterm). Hier heeft p een middenpositie (middenterm) tussen s en m. Je kunt ook nog andere vormen van het syllogisme hebben (136).

Natuurfilosofie

Bij Aristoteles zijn natuurwetenschap en natuurfilosofie nog aan elkaar gelijk. Hij slaat niet de weg van het atomisme in, naar een louter kwantitatieve natuurbeschouwing die geen kwalitatieve uitspraken doet over de werkelijkheid en alle finaliteit uitsluit. Aristoteles is overtuigd van een kwalitatieve orde in de natuur en veronderstelt wel finaliteit. Hij verwerpt echter wel de apriorische methode van de platonische fysica. Volgens speelt de empirische waarneming een onmisbare rol bij het opbouwen van een verantwoorde natuurwetenschap. Wel gaat het uiteindelijk om het vaststellen van het algemene, de essentie van ieder waargenomen wezen. Dit kan echter niet deductief (vanuit een voorgegeven idee) geschieden. Om de formele essentie van een wezen te vatten is de veiligste weg, uit te gaan van een

nauwkeurige observatie van de materiële elementen waarin deze essentie gerealiseerd is. Ook de kenmerken van de lichamen moet door ervaring worden in kaart gebracht. Evenzeer geldt dit van de beweging (kinèsis). Hoewel het uiteindelijk gaat om de metafysica (de *protè philosophia*) – het leren kennen van de onveranderlijke en volmaakte wezens – moeten we om pedagogische redenen beginnen met de fysica (*deutera philosophia*), want de fysische wereld is voor ons mensen ‘meer kenbaar’.

Algemene oorzaken van beweging, natuur en teleologie

Iedere verandering impliceert drie reële elementen: de vroegere bepaaldheid, de nieuwe bepaaldheid en het blijvende substraat. Er zijn dus drie oorzaken geïmpliceerd in de verandering: de privatie (de mogelijkheid van overgaan), de vorm (actuele bepaaldheid) en het substraat (zijnsconstantie). Hiermee wordt het eleatische dilemma overwonnen dat in het zijn geen verandering kan optreden. Wij dienen in het zijnde namelijk twee niveau's te onderscheiden: zijn-in-aanleg (potentie) en zijn-in-act (actualiteit). Een realiteit is dus iets actueel, maar kan tegelijk in aanleg iets anders zijn. Het aspect ervan wat dit mogelijk maakt is de stof (*hylè*). Het aspect waardoor het nu dit gedetermineerde ding is, heet *vorm*. Privatie heeft alleen betrekking op ontwikkeling. Als wij letten op wezens in hun actuele toestand, dan onderscheiden we stof en vorm. De natuur heeft in zich het streven om van potentie tot act te komen. Daarom kan hij een duidelijk teleologische natuurbeschouwing hebben. Daarmee bedoelt hij echter geen rationele ordening zoals bij Plato de Demiurg of wereldziel. Hij denkt de finaliteit veel meer immanent (als eigenschap van de natuur). Aristoteles denkt ook terug naar een eerste principe van beweging. Omdat alles door iets anders bewogen wordt, moet volgens hem het principe van beweging uiteindelijk buiten de wereld liggen. Er moet ergens een aansturend principe zijn, een onbewogen beweger. En daaronder komt een eerste bewogen beweger, de buitenste en eerste hemel. Deze geeft de impuls door via de andere hemelsferen aan het ondermaanse.

Psychologie

De ziel waardoor de levende wezens zich van de levenloze onderscheiden is ‘de eerste entelechie van een natuurlijk, georganiseerd lichaam’. ‘Entelechie’ is datgene waardoor en wezen zijn voltooidheid of volmaaktheid bezit (zijn actualiteit). De ziel is in het lichaam wat de entelechie in de natuur is. Zij verhouding zich dus als vorm tot stof. Zij zet het lichaam aan tot bepaalde activiteiten waardoor het zichzelf verwerkelijk.

Interessant is Aristoteles' opvatting van menselijke kennis. Hij onderscheidt zowel in de rationele als in de zintuiglijke kennisverwerving een passief en een actief moment. In de eerste soort waarneming zit ontvankelijkheid voor de veranderlijke fenomenen, maar ook een actief ordenend moment, namelijk het vermogen om iets concreets dat in potentie kan worden waargenomen ook werkelijk in act waarnemen. Oftewel: in de waarneming zit een intentioneel moment. En dat is ook in het verstandelijk kennen zo. Het verstand kan om zo te zeggen alles ‘worden’ (*intellectus possibilis*), maar in de waarneming van de stoffelijkheid is het juist bezig zelf de vorm daarvan, de essentie, aan zijn contingente bepaaldheid te onttrekken. Volgens Aristoteles is dit actieve intellect onsterfelijk, terwijl het passieve sterfelijk is.

Metafysica

Aristoteles bekritisert Plato op een aantal punten scherp, maar dat doet hij niet omdat hij de grondprincipes van het Platonisme verwerpt. Hij ziet alleen een aantal aannames van Plato als bedreigend voor Plato's eigen belangen. Deze aannames zijn ondermeer:

1. Dat wetenschap fundamenteel van waarneming verschilt en wel hierin dat alleen zij de essentie tot voorwerp heeft.
2. Dat de hoogste wetenschap betrekking heeft op het onlichamelijke.

3. Dat er in de realiteit graden bestaan en dat de hogere graden in een diepere zin oorzaak zijn dan de lagere.

Dit heeft allemaal te maken met de ideeënleer van Plato. Daartegen heeft Aristoteles twee bezwaren. Ten eerste verdubbelt die nodeloos de werkelijkheid. Ten tweede maakt Plato de vergissing dat hij aan de vorm of essentie een zelfstandig bestaan toeschrijft los van de concrete realiteiten. Uit logische prioriteit volgt geen reële prioriteit (mens-zijn bestaat los van Socrates en Callias).

Plato had de werkelijkheid gezien als hiërarchisch gestructureerd, van abstract naar concreet. Aristoteles neemt dit over, maar geeft deze opvatting ook een technische verantwoording, verankerd in een analyse van ons spreken. De metafysica bestudeert het zijnde als zijnde, maar ‘Zijnde’ is geen eenduidige predikaat. Je kunt ermee bedoelen:

1. De substantie (ousia), de realiteit waarin onze oordelen al het andere aan wordt toegeschreven.
2. De accidenten, de kenmerken die nooit zelfstandig maar alleen in een substantie gedacht kunnen worden. Hun begrip impliceert het begrip van de substantie.

Binnen de onderscheiding van substantie en accident, is er ook nog die tussen zijnde-in-act en zijnde-in-potentie. Het actuele is in een vollere zin reëel dan het potentiële. Daarom komt de substantialiteit primair aan de vorm toe, niet aan de stof. De notie van substantie wordt daarom het meest volledig gerealiseerd daar waar geen potentialiteit overblijft, namelijk in God. Ook Aristoteles denkt dus in termen van zijnsvermindering door wording.

6. De moraal

Wanneer we de aristotelische moraal met de platonische of christelijke vergelijken, valt op dat de goedheid van de menselijke handeling nooit wordt gemeten aan een transcendente norm en dat het steeds volkomen antropocentrisch blijft. Hij neemt als vertrekpunt de algemene levenservaring waarin bepaalde levenswijzen worden afgekeurd en andere geprezen. Wat hij doet is deze waardeoordelen proberen te begrijpen en te verhelderen. Maar hij probeert daaruit niet algemene handelingsprincipes af te leiden.⁴ Goed handelen moet je leren in de concrete praktijk van keuzes maken. Ethiek is dus geen wetenschap van principes, maar eerder een levenskunst. Hier liggen de wortels van de deugdethiek.

Persoonlijke moraal

De volmaaktheid voor ieder ding bestaat in het bezit van de actualiteit. Een levend wezen bereikt deze actualiteit door zijn activiteit. Bij een mens zal zijn actualiteit uiteindelijk worden bereikt door de activiteit van zijn edelste vermogen, datgene waarop de andere vermogens (voedende, waarnemende en motorisch) afgestemd moeten zijn, namelijk zijn redelijkheid. De hoogste vorm van redelijkheid is de schouwing van het eeuwige, de contemplatie (vita contemplativa). Daar moet uiteindelijk heel zijn wezen op worden gericht.

Toch is hiermee niet alles gezegd. Want slechts enkelen onder ons kunnen tot contemplatie komen. Er is ook nog een lager niveau van vervolmaking en geluk (gezondheid, sociaal aanzien, bezit, gezinsleven, vriendschap etc.). Ook op dat niveau is geluk te bereiken als we excelleren in het gebruiken van ons verstand.

Een onderdeel van het bereiken van het geluk is het nastreven van de goede daad. Fundament van de goedheid van een daad is niet zijn aangenaam karakter, maar haar rationaliteit. Het gaat erom dat wij het goede kennen met het speculatieve rede en onze streving (wilsniveau) daarnaar richten met de praktische rede. De voornaamste taak van de praktische rede bestaat erin dat we onze particuliere daden subsumeren onder die algemene streving. Daarvoor is steeds een keuze nodig, die moet worden geleid door praktisch inzicht (fronèsis) in concrete situaties. Daardoor leren wij deugdelijke mensen te worden.

⁴ Dit is anders dan bij Socrates, die steeds probeert tot ethische ideeën en definities te komen. Hij redeneert niet vanuit de menselijke zeden, maar vanuit een algemene rationaliteit.

Deugdenleer

De deugd gaat altijd van het verstand uit. Regelt zij de verstandelijke activiteit zelf, dan heet ze een verstandsdeugd (dianoëtische deugd), regelt ze de streving dan heet zij karakterdeugd of ethische deugd.

De deugden van het verstand zijn:

1. Inzicht: dat is de habitus die het *speculatieve verstand* geschikt maakt voor het schouwen van de waarheid. Deze habitus predisponeert de mens voor de hoogste vorm van menselijke activiteit.
2. Wijsheid of voorzichtigheid (*fronèsis*), is de deugd van de praktische rede, het principe van de deugdzame keuze. Deze *fronèsis* maakt de mens evenwichtig, zoekt telkens het evenwicht tussen de psychische krachten en beteugeld ongebreidelde begeerte. Deze *fronèsis* moet je leren door imitatie, goed afkijken.

De karakterdeugd of ethische deugd is een verworven habitus van de streving van de mens, waardoor deze op een bepaald domein van de menselijke activiteit, spontaan de juiste maat houdt.

1. De ethische deugden zijn talrijk en openbaren een harmonie en veelzijdigheid die de redelijkheid in het menselijk handelen doet heersen. Bijvoorbeeld: het instinct veroorzaakt bekrompenheid en wanorde, de redelijkheid een geordende ontplooiing van menselijke aanleg. Bij de studie van de karakterdeugden gaat Aristoteles fenomenologisch te werk.
2. Zij hebben één gemeenschappelijk kenmerk, namelijk dat elk op een bepaald gebied de evenwichtspositie kiest, de middelmaat (*mesotès*) tussen twee excessen. De goedheid van een deugd meet Aristoteles dan ook minder af aan het object waarop de daad is gericht, maar meer aan de ‘goede bedoeling’, de menselijke dispositie. Niet goede daden maken een goed mens, maar een goed mens doet goede daden (hierin blijft wel een cirkelredenering, want de mens wordt volgens Aristoteles goed door oefening in zijn doen).
3. Bespreking van de karakterdeugden in de *Ethica* is niet uitputtend, noch systematisch. Belangrijk zijn: rechtvaardigheid en vriendschap. Bij de laatste is opvallend dat de mooie woorden over belangeloze dienst uiteindelijk in het kader staat van persoonlijke levensvervulling (!).

Aristoteles staatsleer lijkt veel op die van Plato, hoewel deze minder idealistisch is. Het doel is in elk geval net zo hoog: het gelukkige leven, burgers moeten deugd en cultuur tentoonspreiden. Maar wel ieder op het eigen niveau, maar uiteindelijk is de redelijkheid de norm [bijvoorbeeld ook in verhouding slaaf-vrije: een redelijk handelende slaaf kan beter zijn dan een domme heer. Hier wordt de slavernij zijn natuurrechterlijke grond ontnomen]. Natuurlijke ordeningen blijven overigens bewaard, anders dan bij Plato. Alleen democratie is positieve staatsvorm, omdat daarin mensen zich vrij kunnen samenwerken aan een gemeenschappelijk levensideaal. In andere staatsvormen moet men zich slaafs onderwerpen. Zie verder over de *Peripatos*: p. 157-159.

6. De hellenistische filosofie

De hellenistische periode (van 336-44 v. Chr.) ontstaan de filosofische stromingen van het *stoïcisme*, het *epicurisme* en het *scepticisme*. Al deze stromingen zijn in zekere zin bezig met de receptie van hun voorgangers. Maar sterker dan hun voorgangers is de aandacht van de hellenistische filosofen gericht op de *ethica* en meer bepaald op de innerlijke vrijheid. Dat heeft te maken met het individualisme dat in deze cultuurperiode om zich heen grijpt en zich ook aandient in de filosofie. Er is over het algemeen weinig belangstelling voor de staatsleer, behalve bij de Stoa (theorie van gemeenschapszin). In deze tijd krijgt de filosofie ook een vaste plek in het onderwijs. Daarmee krijgt het ook een meer schools en dogmatisch karakter. Weinig oorspronkelijk denken ontwikkeld zich.

6.1. Het Stoïcisme

Men onderscheidt de oude, de middelste en de nieuwe Stoa. Vooral in de keizertijd oefende de Stoa met haar ernstig en mannelijk ethos dat goed bij de aard van de Romeinen paste de meeste aantrekkingskracht uit. Hun belangstelling gaat vrijwel uitsluitend uit naar de theologische en ethische aspecten van de leer. Fysica en logica raken op de achtergrond. Belangrijke denkers: Seneca, Epictetus en Marcus Aurelius Antoninus.

Logica

Vanwege hun empiristische kennisleer verwerpen de Stoa de mogelijkheid om algemene proposities op te stellen en essenties in definities te vangen – de uitgangspunten van de aristotelische logica. In plaats van een klassenlogica stellen zij dan ook een propositielogica die niet algemene begrippen, maar particuliere feiten aan elkaar verbindt (bv. als a dan b. a dus b).

De stoïcijnse kennisleer is een sensualistisch empirisme dat in vele opzichten met die van Locke overeenkomt. De mens wordt gezien als onbeschreven blad waarop kennisinhouden geschreven kunnen worden. De werkelijkheid drukt als een stempel zich in de was. Zo ontstaat een *voorstelling* (fantasia). De logos reageert hierop door te kijken of de voorstelling geldig is. Dit is het enige actieve moment in het kenproces. Er bestaan natuurlijk ook niet-objectieve voorstellingen (zinsbedrog, dromen, hallucinaties). Objectieve waarde komt alleen een voorstelling toe die van een reëel object uitgaat, dit scherp weergeeft en zich aan ons opdringt zonder dat wij ze willekeurig veranderen kunnen. Dat is de *vastgrijpende voorstelling* (katalèptikè fantasia). Zij maakt zich van het bewustzijn meester en wij vatten haar ook echt. Deze vastgrijpende voorstelling is het criterium van ware kennis.

Fysica

Overeenkomstig de sensualistische kennisleer meent de Stoa dat alles wat reëel bestaat lichamenlijk is. Dit geldt zelfs van God. Naast dit zijn er nog vier dingen die niet reëel bestaan, maar onlichamelijk of intelligibel genoemd moeten worden: het zeggbare, de plaats, de tijd en het ledige. Het reële verschijnt in twee vormen, de ongekwalficeerde stof (apoiós hylè) die louter passief is, en de rede of het scheppende vuur (pur technikon) dat alles voortbrengt door aan de stof vorm en structuur te geven. Dit laatste doordringt alles.

Deze universele rede of adem (pneuma) is God. Deze is echter niet transcendent en onafhankelijk, maar immanent, niets anders dan de wereld zelf, gezien in haar dynamische en wetmatige aspect. God is dus noodzakelijk onderdeel van de wereld. Hij is ook voorzienigheid en richt alles naar het goede. Alles wat er is, is dus goed. Als je dit niet erkent, eronder lijdt, zit er bij jezelf iets fout. De menselijke ziel (ook: pneuma) is een emanatie van dit goddelijk vuur. Zij bestaat uit acht delen, waarvan het eerste (het leidende, to hégemonikon) is. Na de dood keert deze ziel terug naar het kosmische Vuur.

Ethica

Het ideaal van het menselijk leven wordt gedefinieerd als *homologoumenoos tei fusei zdèn*, dat betekent leven volgens de menselijke, maar ook volgens de goddelijke rede, oftewel: de natuur (secundum naturam vivere). Men moet streven naar de deugd, en die bestaat erin te handelen volgens de rechte rede. Redelijk handelen bestaat primair in een handelen dat vrij is ten opzichte van de affecten. De affecten zijn irrationele stemmingen die in het menselijk gemoed naar aanleiding van uitwendige gebeurtenissen opkomen en aldaar aandriften verwekken die aanleiding geven tot onjuiste oordelen over de waarde van indifferente dingen. Om tot ideale apathie te komen moet je je distantiëren van de affecten.

De sociale ethiek van de Stoa gaat er vanuit dat de mens erop gericht is zichzelf in stand te houden en voor zichzelf primair het geluk te zoeken, maar het is niet goed als deze houding in egoïsme ontaardt. Daarom moet zij door de rede geregeld worden en de rede laat zien dat we pas dan onszelf kunnen worden als wij onze juiste plaats in de samenleving en in het geheel

van de natuur innemen. Daarom is solidariteit (*symptheia*) in de stoïcijnse levensleer en weet de stoïcijn zich wereldburger.

Spanningen tussen fysica en ethica

Er bestaan spanningen tussen de hoge ethica van de Stoa en de deterministische fysica. Volgens hen gebeurt alles volgens een absolute noodzakelijkheid. Waar is de ethiek dan nog goed voor? Deze moeilijkheid tracht de Stoa te ondervangen door formalisering van de moraal: niet wat wij doen (want we doen het toch wel), maar hoe wij het doen is belangrijk. Zullen wij ons vrijwillig schikken naar de Logos, of ons er vruchteloos tegen verzetten? Maar is onze wil dan ook niet aan de noodzakelijkheid onderworpen? Of moeten we denken in twee niveau's: een rijk van de vrijheid (ziel) en een rijk (materie) van de noodzakelijkheid? Maar dit laatste is in de materialistische werkelijkheidsvisie van de Stoa onmogelijk. Zelfs de ziel is een lichaam, geen geestelijke, vrije persoonlijkheid. Hoe kan die zich dan vrij tot de dingen verhouden? In de grond van de zaak heeft de Stoa én van God én van de ziel een te gering idee.

6.2. Het epicurisme

Zie: p. 173-177.

6.3. Het scepticisme

Belangrijke filosofen uit de school van het scepticisme zijn Timon van Phlius en Pyrrho (360 v. Chr.). De laatste was van mening dat de mens om het geluk te bereiken op drie dingen moet letten: hoe de dingen van de nature zijn; hoe onze houding tegenover de dingen wezen moet; at hem die zich aldus gedraagt, te beurt zal vallen.

- a. Wij kennen de dingen alleen zoals ze aan ons *verschijnen*. Hoe ze op zichzelf zijn kunnen we niet weten. Het gaat er dan ook om dat we ons oordeel altijd opschorten (metochè).
- b. Onze houding moet dus een dubbel aspect vertonen. Op *speculatief gebied* zullen wij ons oordeel altijd opschorten en nooit iets bepaalds affirmeren, op het gebied van de waarden evenmin als op dat van de waarneming. *In de praktijk* zullen we ons echter gedragen naar hoe de dingen ons verschijnen, we kunnen immers niet anders.
- c. Deze houding verzekert ons van volkomen onverstoordheid (ataraxie), want we zijn ten diepste onverschillig. We zullen ons nooit door iets gek laten maken, omdat toch niets absoluut is.

Het Pyrrhonisme is een echte levenskunst, die hetzelfde doel beoogt als het epicurisme.

Middelste en nieuwe academie

De middelste en nieuwe academie (ongeveer tussen 300-100 v. chr) hebben ook een speculatief scepticisme, vooral gericht tegen wat de toenmalige dogmatici als criterium van ware kennis aanhingen. Aangezien de Stoïcijnen en Epicureeërs sensualisten waren, betreffen de argumenten van de Academici voornamelijk de onbetrouwbaarheid van de zintuiglijke waarneming. Zij wijzen op de veranderlijkheid van de indrukken die dezelfde voorwerpen bij dezelfde personen wekken naar gelang van de afstand, het tijdstip, de lichamelijke gesteldheid; op de onmogelijkheid een duidelijke onderscheidingslijn te trekken tussen kleuren etc. Geen enkele voorstelling is ondubbelzinnig 'vastgrijpend'. Daarom opnieuw: methochè. Zij loochenen overigens niet dat wij wel degelijk voorstellingen hebben en dat wij op grond daarvan handelen. Voor de praktijk volstaat dat wij afgaan op wat aannemelijk is en dus instemming verdient (to pithanon). Dit is vooral een kennistheoretische leer, heeft minder ethische toespitsing dan bij Pyrrho.

Het latere scepticisme en neopyrrhonisme

Van de het latere scepticisme is Sextus Empiricus de bekendste. Hij ontwikkelde de empirische geneeskunde, die uitsluitend vanuit de waarneming wilde werken.

Kennistheoretisch gaat men uit van fenomenisme, de kennis blijft binnen het kennende subject opgesloten. Met de kennis bereiken we alleen onze eigen indrukken en inwendige toestanden. Hoe dingen op zichzelf zijn, weten we niet. In verband hiermee ontwikkelde de latere academie *tropen* waarmee de onhoudbaarheid van bepaalde dogmatismen [kennisbevestigingen] werd aangetoond. De tropen van Aenesidemus zien er zo uit: onze zintuiglijke kennis is onbetrouwbaar (of niet adequaat communiceerbaar), omdat:

1. Er verschillen zijn tussen levende wezen (bouw van organen, waardoor deze wezens verschillend reageren).
2. Verschillen tussen individuele mensen.
3. Verschillen tussen zintuigen
4. Verschillen in momentele gesteldheden
5. Verschillen volgens plaats, ect.

Verder uitte men kritiek op de feitelijkheid van fundamentele noties als waarheid, causaliteit en bewijs. Zie verder de vijf tropen van Agrippa, p. 182.

Het neoplatonisme

Het verschil met Plato is als volgt: bij Plato is de relatie tussen *to on* en de zintuiglijk waarneembare wereld een analogische. Deze is schaduwachtige afbeelding van gene. De demiurg gebruikte de ideeën als voorbeelden om de materie te vormen. In het neoplatonisme is er een ontologische relatie tussen het hoogste zijn en onze werkelijkheid (Seinsausströmung). Dat heeft als achtergrond de invloed van de Stoa met hun idee van het oervuur waar de hele werkelijkheid uit voortkomt. Het neoplatonisme verbindt plato's dualisme met het scheppende oervuur van de Stoa. Elke trap in het zijn heeft het karakter van uitgieting (*to on* – *nous* – *pneuma* – *psychè*) tot de laatste trap is bereikt. De ziel is volgens het neoplatonisme een door afdaling met kwaliteiten van het lagere zijn bekleed wezen dat verwant is aan het hoogste, goddelijke zijn. Deze kwaliteiten moeten worden afgelegd. Daarvoor is ontdekking van het ware zelf nodig. Het gaat er niet zozeer om dat je wordt wat je nog niet was, maar dat je erkent wat je te diepste altijd al bent geweest. De eenheid met het hoogste zijn is anders dan bij Plato niet intelligibel (via het denken), want het *to hen/on* gaat het denken te boven. Deze eenheid is een mystieke ervaring.

Met de neoplatoonse zijns-metafysica is ook de 'Negativität des Endlichen' gegeven. Als het eigenlijke zelf van de mens een uitstraling van het hoogste zijn is, dan is het concrete, aardse bestaan iets dat overwonnen moet worden. Het kan niet horen bij het ware zelf. Je bestaan – voor zover het een inperking van het wezenlijke god-zijn is – is in zichzelf daarmee al verwijdering van God (87). Het neoplatonisme kan dus geen volwaardige plaats geven aan creatuurlijkheid. In het neoplatonisme is het altijd: God – afval van God; niet God – schepping. Tegelijk is met dit denken uitgesloten het geloof in een persoonlijke en vrij scheppende God die tegenover en onafhankelijk van onze werkelijkheid bestaat. Het creatuurlijke geldt in het neoplatonisme als gelijkewig derivaat van God, niet als uit Gods vrije wil ontstane schepping. Onze werkelijkheid maakt enerzijds deel uit van het leven van God en is anderzijds tegengoddelijk. Hiermee sluit het neoplatonisme alle relationaliteit tussen God en schepsel uit. De achtergrond daarvan is de hybris om deze wereld vanuit God te willen *denken, logisch te verklaren*. Daarvan is het gevolg: "Verweltlichter Gott – vergötterte Welt (88)." Deze manier van denken is ook de achtergrond van zelfverlossing: de mens onttrekt zich van zijn persoonlijke, concrete bestaan om zich in zichzelf teruggetrokken te identificeren met God. Daarmee trekt hij zich terug uit ellende van deze wereld en uit elke verantwoordelijkheidsrelatie. Hij hoeft dus noch van ellende, noch van schuld te worden verlost (90-91).